

שבט התשע"א

בס"ד

מעמדו של עבד כנעני לפרשת משפטים (ע"פ שעורו של הרב אלחנן סמט)

– 33 מילים לפניו, ו-35 מילים לאחריו.
נמצא, כי שלושת עמודי התווך שעליהם ניצבת הפרשה כולה הם שלוש ההופעות של דין סקילת השור.

חוקים העוסקים בשור שנגח אדם והמיתו מוכרים לנו גם בחוקי המזרח הקדמון¹.

2. 'קבצי חוקים של העמים במזרח הקדמון', בתרגום ובעריכת אברהם לבנון

חוקי אשנונה (עמ' 66):
סעיף 54: "אם כשור נגח נודע הוא, והשלטונות הביאו את הדבר לידיעת הבעלים, והם את קרניו לא גדעו, ונגח איש והמיתו – בעל השור, שני שלישי המנה ישלם."
סעיף 55: "אם עבד יגח שור והמיתו – חמישה עשר שקל כסף ישלם."

חוקי חמורבי (שם, עמ' 100):
סעיף 250: "אם שור, בהיותו הולך בדרך, נגח איש והמיתו, המקרה הזה אינו עניין לטענה בדין."
סעיף 251: "כּי יהיה לאיש שור נגח, וזקני עירו העידו בבעליו מומו כי נגח הוא, והוא לא גדע את קרניו (או) את השור לא אסר, והשור הזה נגח מבני עם הארץ והמיתו, מחצית המנה כסף יתן."
סעיף 252: "אם עבד-איש היה הוא – שלישיית המנה כסף יתן."

חוקי חמורבי אף מבדילים בין שור תם, שאם הוא המית אדם, אין באים בתביעה אל בעליו, לבין שור מועד, שאם המית אדם, מחייבים את בעליו בתשלום כספי².

בשניהם באה ההבחנה בנוגע לשור מועד בין אם המית בן חורין לבין אם המית עבד.

ובכן, מהו החידוש העקרוני בדיני התורה ביחס לדיני העמים במזרח הקדום?

א. מבוא ראשון: פרשת 'שור שהמית אדם'
בין דיני הנזיקין הכלולים בפרשת נזיקין (כ"א, א - כ"ב, ה) מצויים דיני שור שהרג אדם.

הדינים הללו כלולים בפרשת מסורה בת חמישה פסוקים:
1. שמות כ"א

כח וכי יגח שור את איש או את אשה וְנָתַן סָקוֹל יִסְקַל הַשּׁוֹר וְלֹא יֵאָכַל אֶת בְּשָׂרוֹ וּבַעַל הַשּׁוֹר נָקִי.
כט וְאִם שׁוֹר נִגַּח הוּא מִתְמַל שְׁלֹשִׁים וְהוּעַד בְּבַעְלֵיו וְלֹא יִשְׁמְרֵנוּ וְהַמִּית אִישׁ אוֹ אִשָּׁה הַשּׁוֹר יִסְקַל וְגַם בְּעָלָיו יוּמָת.
ל אִם כֹּפֵר יוֹשֵׁת עָלָיו וְנָתַן פְּדִיָּן נִפְשׁוֹ כְּכֹל אֲשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו.
לא אוֹ בֶן יִגַּח אוֹ בַת יִגַּח כַּמִּשְׁפָּט הַזֶּה יַעֲשֶׂה לוֹ.
לב אִם עֶבֶד יִגַּח הַשּׁוֹר אוֹ אִמָּה כֶּסֶף שְׁלֹשִׁים שְׁקָלִים יִתֵּן לַאֲדָנָיו וְהַשּׁוֹר יִסְקַל.

מבחינת תוכנה המשפטי, עוסקת הפרשה בארבעה מקרים שבהם שור המית אדם:

שור תם שהמית איש או אישה – פסוק כח;
שור מועד שהמית איש או אישה – פסוקים כט-ל;
שור מועד שהמית בן או בת – פסוק לא;
שור מועד שהמית עבד או אמה – פסוק לב.

אף פרשה הלכתית כמו זו, הכתובה בלשון החוק שהיא מטבעה לשון תכליתית, מבליטה את עיקר חידושה באמצעים ספרותיים שכמותם אנו רגילים למצוא בסיפור ובשירה.

ראשית, נושא הפרשה – 'שור' הנוגח אדם וממית אותו – חוזר בה לכל אורכה שבע פעמים כמילה מנחה (השורש נג"ח חוזר לאורך הפרשה חמש פעמים).

שנית, מכל הדינים הנזכרים בה מבליטה הפרשה דווקא את דינו של השור:

בראש הפרשה, בפסוק כח, מופיעות המילים:
"סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו";

המילים החותמות את הפרשה, בסוף פסוק לב, הן:
"השור יסקל";

ואילו במרכז הפרשה ניצב המשפט:
"השור יסקל וגם בעליו יומת".

¹ אשנונה הייתה עיר מדינה שהתקיימה במסופוטמיה בסביבות 2000 לפה"ס.

חמורבי מלך בבל העתיקה שלט בסביבות 1700 לפה"ס (תקופת שלטונו הממושכת קדמה ואחריה תאריך זה שנים רבות)

² חוקי אשנונה (ראה הערה 1) דנים רק בשור מועד שהמית אדם. סעיף 53 עוסק אמנם בשור תם, אך בכזה שנגח שור אחר: "שור כי יגח שור אחר והמיתו, שני בעלי השוורים יחצו את כסף השור החי, וגם את כסף השור המת יחצו". על שור תם שהרג אדם אין חוקים אלו דנים, כנראה מהטעם האמור בחוקי חמורבי: "המקרה הזה אינו עניין לטענה בדין" – אם כן אין צורך לכלול אותו בספר החוקים.

למעשה השור אחריות הבעלים – שהוזהר לשמור את שורו ולא עשה כן – "גם בעליו יומת".

ואף התשלום הכספי שזכר בהמשך הפרשה – אינו 'ממון' – פיצוי כספי על הנזק שגרם השור, אלא הוא 'כפרה' – כופר נפשו של בעל השור – תחליף למיתה הראויה לו.⁵

דברים אלו מהווים מבוא מתאים למה שנדון בו בהמשך עיון זה, בדינו של שור מועד שנגח עבד או אמה ובמידת שייכותו של דין זה לדינים האחרים שבפרשת 'שור שהמית אדם'.

3. מבוא שני: דיני עבד כנעני בפרשתנו

בשלושה מקומות בפרשתנו נידונו דיניו של 'עבד כנעני', ושלושתם כלולים בדיני הנזיקין שבפרק כ"א.

4. שמות כ"א – דיני 'עבד כנעני'

1. (כ) וְכִי יִכֶּה אִישׁ אֶת עַבְדּוֹ אוֹ אֶת אִמּוֹ בְּשֹׁבֵט וְיָמַת תַּחַת יָדוֹ – נֶקֶם יִקָּח. (כא) אֲךְ אִם יוֹם אוֹ יוֹמִים יַעֲמֵד – לֹא יִקָּם, כִּי כֶסֶף הוּא.

2. (כו) וְכִי יִכֶּה אִישׁ אֶת עַבְדּוֹ אוֹ אֶת עַיִן אִמּוֹ וְשִׁחַתָּה לְחַפְּשֵׁי וְשִׁלְחָנוֹ תַּחַת עֵינָיו. (כז) וְאִם שָׁן עַבְדּוֹ אוֹ שָׁן אִמּוֹ לְפִיל לְחַפְּשֵׁי וְשִׁלְחָנוֹ תַּחַת שָׁנוֹ.

3. (לב) אִם עֶבֶד יִגַּח הַשּׁוֹר (-) הַמוֹעֵד אוֹ אִמָּה כֶּסֶף שְׁלֹשִׁים שְׁקֵלִים יִתֵּן לַאֲדֹנָיו, וְהַשּׁוֹר יִסְקָל.

חז"ל והמפרשים הוכיחו בדרכים שונות כי 'העבד והאמה' שבהם מדובר בדינים אלו הם עבד ואמה כנעניים⁶ ולא עבריים.

עבד עברי, דינו בכל דיני הנזיקין כבן חורין:

אם אדוניו הרגו, אין בו דין 'יום או יומיים', אלא הוא חיבב מיתה כהורג בן חורין:

אם אדוניו שיחת את עין עבדו העברי או את שינו – אין העבד יוצא לחופשי, אך אדוניו חיבב לשלם לו 'עין תחת עין, שן תחת שן';

ואם שור מועד נגח עבד עברי והרגו, חיבב בעל השור לשלם 'כֶּסֶף... פְּדִיִן נַפְשׁוֹ כְּכֹל אֲשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו' לירשיו של העבד העברי שנהרג, ולא 'שְׁלֹשִׁים שְׁקֵלִים... לַאֲדֹנָיו'.

מדוע אין דינו של העבד הכנעני מרוכזים במקום אחד, אלא הם מפוצלים לפרשיות שונות?

התשובה על כך היא שדינים אלו סודרו על פי סוג הנזק הנידון בכל אחד מהם, בהקבלה ובצמידות לנזק דומה הנידון לגבי בן חורין.

כתוצאה מכך מופרדים דיני העבד זה מזה על ידי דיני בן החורין המקדימים כל אחד מדיני העבד, והם באים בסדר הבא: דין הורג בן חורין / דין הורג את עבדו; דין עושה מום לבין חורין / דין מכה עין עבדו; דין שור מועד שהרג בן חורין / דין שור מועד שהרג עבד.

⁵ במסכת בבא קמא מ ע"א חשבה הגמרא בהוה אמינא לבאר מחלוקת תנאים בשאלה אם הכופר שמשלם בעל השור הוא 'דמי נזיק' או 'דמי מוזיק', כמחלוקת אם כופר הוא 'ממון' או 'כפרה', אך חזרה בה מייד ואמרה שכופר הוא כפרה לכולי עלמא. ובאמת, קשה לבאר את האמור בתורה 'אם כֶּסֶף יוֹשֵׁת עָלָיו, וְיָתֵן פְּדִיִן נַפְשׁוֹ' כמתייחס לתשלום ממוני רגיל.

⁶ 'עבד כנעני' הוא הכינוי בלשון חכמים לעבד שאינו עבד עברי. אין כוונתו לעבד מן העם הכנעני (שלא היה קיים עוד בתקופה שבה נוצר הביטוי הזה) אלא כוונתו לרמז לקללה שקילל נח את כנען 'עֶבֶד יִבְדֹּם יְהִי לְאֶחָיו' (בראשית ט', כה). כוונת הביטוי הזה היא אפוא לעבד שהעבדות מהותית לו, בניגוד לעבד העברי שלעולם עבדותו היא זמנית.

חידוש עקרוני זה מתבטא בכך שדיני התורה עוסקים גם, ואולי בעיקר, בשור עצמו, הנידון בסקילה על שהרג אדם, בכל ארבעת המקרים הנידונים בפרשה.

בחוקי העמים האחרים העוסקים בנושא הפרשה שלנו (חוקי אשננה וחוקי חמורבי) לא נידון כלל גורלו של השור הנגח, ומשתיקתם אתה למד שהשור המשך להיות ברשות בעליו (שוודאי הזדרז עתה לדאוג לשמירתו, לאחר שנתחייב בתשלום על מעשי שורו).

פרשנינו התלבטו בהבנת דין השור בסקילה – האם זהו עונש לשור או שזהו עונש לבעלים, ומכיוון שאין זה נושא עיוננו, לא נעסוק בכך בהרחבה הראויה.⁷

אולם ברור שכוונת התורה להבליט את מרכזיותה ואת חשיבותה העקרונית של סקילת השור שנגח אדם והמיתו, וחז"ל הוסיפו שדבר זה – סקילת השור – ייעשה על פי החלטת בית דין של עשרים ושלושה, שרק הוא רשאי לפסוק בדיני מיתה (- של אדם).

3. סנהדרין פ"א מ"ד

'דיני נפשות בעשרים ושלושה... שור הנסקל בעשרים ושלושה, שנאמר: 'השור יסקל וגם בעליו יומת', כמיתת בעלים כך מיתת השור'.

נדמה, כי דבר זה אינו שינוי ששינתה תורה מחוקי העמים רק בפרט אחד מפרטי דיני שור שהמית אדם, אלא הוא שופך אור על תפיסה שונה מהותית של דינים אלו בכללותם:

בעוד דיני העמים הקדמונים מתייחסים אל האירוע של שור שהמית אדם כאל בעיית נזיקין ממונית בלבד בתחום המשפט האזרחי,

מתייחסת התורה אל אירוע זה כאל רצח, אם כי זוהי רציחה בידי שור.

כיוון שזהו אירוע שבו מעשה מכוון של השור קיפח חייו של אדם, אין להתייחס אליו במונחים של נזק ממוני אלא במונחים המתאימים לעברה פלילית של רציחה.⁴

תפיסה זו מתבטאת לא רק בכך שהשור נידון בחמורה שבמיתות בית דין – בסקילה, אלא גם בכך שכאשר מתוספת

³ הרמב"ם במורה הנבוכים חלק ג פרק מ כתוב (תרגום ר"י קאפח): "ומה שהבהמה נהרגת אם הרגה אדם, אין זה עונש לה כפי שטוענים לנו המינים, אלא זה עונש לבעליה, ולפיכך נאסר ליהנות מבשרה, כדי שיקפיד בעל הבהמה בשמירתה, ויידע שאם תהרוג קטן או גדול, בן חורין או עבד, הפסיד דמיה על כל פנים, ואם הייתה מועדת, נתחייב כופר, נוסף על אבדן דמיה".

אולם רמב"ן בפירושו לפסוק בבראשית ט', ה 'וְאֵךְ אֶת דְּמֵי לְנַפְשֹׁתֵיכֶם אֶדְרֹשׁ מִיָּד כָּל חַיָּה אֲדָרְשׁוּ' כתוב: "תמה אני אם הדרישה כמשמעה, מיד החיה כמו מיד האדם להיות עונש בדבר, ואין בחיה דעת שתענש או תקבל שכר. ואולי יהיה כן בעניין דם האדם לבדו, שכל החיה שתטרוף אותו תיטרף, כי גזרת מלך היא. זה טעם 'סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו. ואינו להעניש את בעליו בממון, כי אפילו שור המדבר (- שור הפקר) חיבב מיתה (- בבא קמא מד ע"ב)".

כעין דעה אמצעית נמצאת בדברי רלב"ג ובדברי מפרשים נוספים, כי טעם סקילת השור היא "לסלק ההיזקים... הממיתים האנשים... לשמירה שלא ימית אחרים", ובכך הסבר גם מדוע שור המדבר נסקל אף הוא.

ברם העובדה שהשור מומת בסקילה – שהיא החמורה בארבע מיתות בית דין, ועל ידי בית דין של עשרים ושלושה, מורה כדברי רמב"ן וכפשוט הפסוק בבראשית.

⁴ הבדל זה בין דיני התורה לחוקי אשננה וחמורבי בולט דווקא בשור תם שהרג אדם. "מקרה זה אינו עניין לטענה בדין" אומרים חוקי חמורבי, וכוונתם לדין האזרחי. וחוקי אשננה אינם מזכירים כלל את המקרה הזה. גם התורה אומרת על מקרה זה 'ויבצל השור נקי', אולם עניינה של התורה במקרה זה הוא דווקא בדינו של השור הנסקל, שפירוטו כאן (בפסוק כח) מהווה בסיס גם לדין השור המועד במקרים הבאים.

העבד הכנעני, הרי הוא רכוש אדוניו – "כִּי כֶסֶף הוּא" (כ"א), (כ"א).

הטבלה הבאה תבהיר את סדר הפרשה:

5. סידור הדינים על פי סוג הנזק הנידון בכל אחד מהם

א. הכאה שעלולה לגרום למיתה	
נזקים לבן חורין:	נזקים דומים לעבד:
יח וכי ירִיבֵן אֲנָשִׁים כ וְכִי יִכֶּה אִישׁ אֶת עֶבְדוֹ וְהִכָּה אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ אוֹ אֶת אִמְתּוֹ בַּשֶּׁבֶט בָּאָבֶן אוֹ בְּאֵגְרֹף...	נזקים לבן חורין:
ומת תחת יָדוֹ – נָקַם יָנָקָם.	נזקים דומים לעבד:
יט אם יָקוּם וְהִתְהַלֵּךְ כֹּא אֲךָ אִם יוֹם אוֹ יוֹמִים בַּחוּץ עַל מְשַׁעֲנָתוֹ יַעֲמֵד וְנָקָה הַמֶּכֶה, נָקַ לֹא יָקָם, כִּי כֶסֶף הוּא. שְׁבָתוֹ וְתָן וְרָפָא יָרְפָא.	נזקים לבן חורין:
ב. הכאה הנוטלת אבר	
נזקים לבן חורין:	נזקים דומים לעבד:
כב וכי יִנְצוּ אֲנָשִׁים... כו וכי יִכֶּה אִישׁ אֶת עֵין עֶבְדוֹ... וְשִׁחְתָּהּ	נזקים דומים לעבד:
כד עֵין תַּחַת עֵין לַחֲפָשִׁי יִשְׁלַחְנוּ תַּחַת עֵינוֹ.	נזקים דומים לעבד:
שן תַּחַת שֵׁן... לַחֲפָשִׁי יִשְׁלַחְנוּ תַּחַת שֵׁנוֹ.	נזקים דומים לעבד:
ג. מיתה על ידי שור מועד	
נזקים לבן חורין:	נזקים דומים לעבד:
כט וְאִם שׁוֹר נִגַּח הוּא... לֵב אִם עֶבֶד יִגַּח הַשׁוֹר אוֹ אִמָּה וְהָמִית אִישׁ אוֹ אִשָּׁה הַשׁוֹר יִסְקַל וְגַם בְּעֵלְיוֹ יוּמָת. ל' אִם כִּפֹּר יוּשַׁת עֲלָיו וְנָתַן פְּדִין נַפְשׁוֹ כָּכֵל אֲשֶׁר יוּשַׁת עֲלָיו.	נזקים דומים לעבד:

ואם כך, ראויים נזקיו לכאורה להיאמר יחדיו במקום משל עצמו בתוך שרשרת הניזוקים על פי חשיבותו היחסית של העבד בשרשרת הזאת – דהיינו לפני נזקי הבהמה.

הפתרון לשאלה זו ברור:

בפרשת הניזקין נמדד העבד כאדם, כאישיות משפטית עצמאית.

דיניו אמנם מיוחדים ושונים משל בן חורין, אולם נזקיו אינם נמדדים מזווית הראייה של בעליו, שלגביו הוא מהווה רכוש, כי אם מנקודת ראותו הוא.

דבר זה אינו צריך לפנים:

הרי מבין שלושת דיני הניזקין של עבד, השניים הראשונים עוסקים בנזקים שעשה האדון לעבדו, והללו מקבילים (ראה בטבלה שלמעלה) לנזק שעושה אדם בחברו ("וְהִכָּה אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ" – "וְכִי יִכֶּה אִישׁ אֶת עֶבְדוֹ")!

נזקים לעבד אינם נידונים אפוא בפרשתנו כנזקי רכוש, אלא כנזקי אדם, ועל כן הם באים תמיד בצמוד לנזקיו של בן חורין, כפי שראינו בטבלה.

בדין השלישי של העבד, נידונה מיתה העבד לכאורה ביחס להיותו רכוש בעליו – "שְׁלֹשִׁים שְׁקָלִים יִתֵּן לְאֲדֹנָיו".

בכל זאת מסיימת הפרשה במילים "וְהַשׁוֹר יִסְקַל" – על שהרג אדם – ובכך אין כל הבדל בין שור שהרג בן חורין לשור שהרג עבד.

וכך ביאר ראב"ע את סקילת השור שהרג עבד:

6. ראב"ע בביאורו הארוך לפסוק לא

"הַשֵּׁם שֶׁם עוֹנֵשׁ עַל בַּעַל הַשׁוֹר, כִּי קִשָּׁה בְּעֵינָיו שְׁתִּמִּית בְּהֵמָה אָדָם שֶׁנִּבְרָא בְּצַלְם אֱלֹהִים, עַל כֵּן נִסְקַל הַשׁוֹר".

בעיונו לפרשת משפטים בשנים קודמות דנו בכל אחד משני הדינים הראשונים של העבד הכנעני בפרשתנו: במכה עבדו בשבט, וביציאת עבד לחירות בשן ועין.

באמצעות הדיון בדינים אלו ניסינו לברר כיצד מתבטא בהם יחס התורה אל מוסד העבדות.

ניתוח דינים אלו על רקע משפטי העבדים שנהגו בין העמים בעת העתיקה הביאונו למסקנה, כי שני דיני הניזקין הללו שבהם נידון האדון שהזיק לעבדו, הם מחאה שמוחה התורה כנגד מוסד העבדות האוניברסלי.

הדין הראשון מהווה מחאה כנגד תפיסת בעלות האדון על חייו של העבד, והוא בא ללמד כי יש תובע לדמו השפוך של העבד, גם כשהאדון הוא זה שהרג את עבדו.

הדין השני מהווה מחאה כנגד תפיסת בעלות האדון על גופו של העבד, וכנגד השיטה האכזרית שנהגה בעולם העתיק להעניש עבדים או לסמנם על ידי הטלת מומים גלויים באבריהם.

הדין השלישי – חיוב בעל שור מועד שהרג עבד לשלם שלושים שקלים לאדוניו – שונה משני קודמיו:

כאן אין דנים בחיוב האדון שהזיק את עבדו, אלא בחיובו של אדם זר שהזיק את העבד בתשלום לאדוניו.

דין זה לא נידון בעיון ההוא, והוא יעמוד במרכז עיונו הנוכחי.

אלא שהצמדה זו של דיני העבד הכנעני לדיני בן החורין מעוררת שאלה אחרת:

בעיונו לפרשת משפטים בשנים קודמות עמדנו על המבנה הכללי של פרשת הניזקין, והראינו שהדינים השונים מסודרים בה על פי מיון הניזוקים וחשיבותם.

המחצית הראשונה של פרשת הניזקין (כ"א, יב-כז) עוסקת באדם שהזיק אדם, ונידונים בה ארבעה סוגי נזק:

- הכאה הגורמת למוות ועברות קרובות לכך;
- הכאה הגורמת לנפילה למשכב; הפלת עוברים של אישה הרה;
- הטלת מום באחד האברים.

המחצית השנייה של פרשת הניזקין (כ"א, כח - כ"ב, ו) מתחילה אף היא בנזק לאדם – בגרימת מותו – אולם לא מחמת פגיעת חברו, אלא על ידי נגיחת שורו של חברו.

אחר כך נידונים נזקים לבהמתו של האדם (בור ושור); אדם שגנב בהמת חברו); נזק ליבול שדהו (המשלח בעירו בשדה חברו); המדליק אש ששרפה את שדה חברו); ולבסוף למיטלטליו (הגונב מחברו כסף או כלים).

סידור זה, על פי חשיבותם של הניזוקים השונים, הוא סידור ערכי: הוא נועד ללמד כי חייו של האדם, שלמות גופו ושלמות קנייניו – מן החשוב שבהם ועד הפחות שבהם – ראויים להגנה מפני מעשיו ומחדליו של חברו.

נראה שפירש את פסוק ל כמשפט חסר: **"אם כִּפֹּר יוֹשֵׁת עָלָיו"** – **אז ייפטר מעונש המיתה בידי שמים**, וכיצד, **"וְנָתַן פְּדִיִן נַפְשׁוֹ..."**. ולפי זה ניתן לומר שהכופר הוא חובה גמורה.¹⁰

אולם רמב"ן כתב:

13. רמב"ן

בעבור היות הכופר כפרה כעניין הקרבנות, ואם אינו חפץ בה אין מכריחים אותו לבוא לבית דין לחייבו בכך, ואפילו אם חייבוהו, אין ממשכנין אותו,¹¹ בעבור זה אמר "אם".

כלומר, האדם חייב בכופר, אך מימוש החיוב הזה תלוי ברצונו, ועל כן אומרת התורה **"אם"**.

הגדרת הכופר **"וְנָתַן פְּדִיִן נַפְשׁוֹ כְּכֹל אֲשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו"** עמומה.

התנאים נחלקו בפירושה:

14. ברייתא במסכת בבא קמא מ ע"א:

תניא: **"ונתן פדיון נפשו"** – דמי ניזק. ר' ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקה אומר: דמי מזיק.

"דמיו" של אדם הם **המחיר המשוער שלו בשוק**, לו היה נמכר כעבד כנעני.

הגמרא מסבירה כי לדעתו של ר' ישמעאל, כיוון שנאמר **"וְנָתַן פְּדִיִן נַפְשׁוֹ"**, על בעל השור לתת **פדיון כספי של נפשו שלו** – **"דמי מזיק"**.

ואילו רבנן (- תנא קמא) אומרים, שאמנם התשלום הוא פדיון נפשו של בעל השור, אולם השומה של תשלום זה היא ב**"דמי ניזק"**, שאותו צריכים בית הדין לשום, מה היה מחירו כעבד לו היה חי.

ההלכה היא כדברי חכמים (- תנא קמא)¹².

וכפי שפסק הרמב"ם:

15. הרמב"ם בהלכות נזקי ממון, פרק יא הלכה א

כמה הוא הכופר, כמו שיראו הדיינין¹³ שהוא דמי הנהרג, הכל לפי שווי של נהרג, שנאמר: **"ונתן פדיון נפשו ככל אשר יושת עליו"**.

האם גם בו ניכרת מגמת התורה לדון בנוזקי העבד כנוזקי אדם, שהוא אישיות משפטית עצמאית, או שמא כאן נידון העבד רק כרכוש אדוניו? בשאלה זו יעסוק עיוננו.

ג. שור מועד שהמית בן חורין

דיני שור מועד שנגח אדם והמיתו נחלקים בין נגח בן חורין (ובכך כלולים גם 'בן או בת' קטנים) לבין נגח עבד או אמה כנעניים.

על הנוגח בן חורין נאמר:

7. שמות כ"א

(כט) ... השור יִסְקַל וְגַם יִפְעֲלוּ יוֹמֵת.

(ל) אִם כִּפֹּר יוֹשֵׁת עָלָיו, וְנָתַן פְּדִיִן נַפְשׁוֹ כְּכֹל אֲשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו.

סקילת השור היא דין קבוע בשור שהרג אדם, גם בשור תם (פסוק כח)⁷, ואילו על מיתת בעליו נאמר:

8. מכילתא דר' ישמעאל (מסכתא דנזיקין פרשה י)

"וגם בעליו יומת" – יומת בידי שמים.

חז"ל והמפרשים הביאו ראיות שונות לדבר זה, והפשוטה שבהן היא **מדין כופר** הבא להלן **"אם כִּפֹּר יוֹשֵׁת עָלָיו"**.

והרי על מי שחייב מיתה מפני שרצח נאמר:

9. במדבר ל"ה, לא

"וְלֹא תִקְחוּ כֶּפֶר לְנַפְשׁ רֹצֵחַ אֲשֶׁר הוּא רָשָׁע לְמוֹת, כִּי מוֹת יוֹמֵת"⁸.

את התיבה **"אם"** פירש רש"י:

10. רש"י

"אם" זה אינו תלוי, והרי הוא כמו **"אם כסף תלוה"** (שמות כ"ב, כד) לשון 'אשר', זה משפטו – שישיתו עליו בית דין כופר.

ייתכן שלדברי רש"י הללו יש מקור במדרש חז"ל שאבד מאתנו, שכן במדרש הגדול נאמר כאן:

11. המדרש הגדול

"אם כפר" – יכול רשות, תלמוד לומר: **"ונתן פדיון נפשו"**, חובה ולא רשות.⁹

בין המפרשים היו שפירשו **"אם"** זה כ**יתלוי**.

הרשב"ם כתב:

12. הרשב"ם

"וגם בעליו יומת" – בידי שמים, **ואם יתן כופר**, פטור ממיתה בידי שמים.

¹⁰ נראה שכך בדיוק למד הרמב"ם את הפסוק (הלכות נזקי ממון, פרק י הלכה ד): זה שנאמר בתורה **"וגם בעליו יומת"** – מפי השמועה למדו שחיוב מיתה זו בידי שמים, **ואם נתן כופר הנהרג** – נתכפר לו. ואע"פ שהכופר כפרה הוא – ממשכנין את מי שנתחייב בכופר בעל כרחו.

¹¹ "אין ממשכנין אותו", פירושו שאין נוטלין ממנו משכון להבטיח שישלם את הכופר שהוא חייב בו. במסכת בבא קמא מ ע"א הגמרא הסתפקה בדבר זה ולא הכריעה, ואילו הרמב"ם (ראה בהערה הקודמת) וראשונים נוספים פסקו שממשכנין אותו. יש לציין שההסבר שנותנת הגמרא לאפשרות שאין ממשכנין אותו הוא "כיוון דכפרה הוא – כחטאת ואשם דמיי", שגם בהם אין ממשכנין את החייב בהם, משום שהאדם מעוניין לכפר על חטאו ואין צורך למשכן אותו כדי לחייבו בכך. זהו מקור דברי רמב"ן ש"הכופר כפרה כעניין הקרבנות".

¹² לא זו בלבד שהכלל במחלוקות רבים ויחיד הוא שיש לפסוק כדעת הרבים, אלא שנראה שסתם משנה במסכת ערכין פ"ג מ"ג נשנתה כדעת חכמים. נאמר שם **"המית (- שור המועד) בן חורין – נותן את שווייו"**, ומתוך ההקשר שבו אמור משפט זה ברור שהכוונה כפי שפירש רש"י את המשנה (ערכין יד ע"ב) **"דמי ניזק"** (ולא כפירוש המיוחס לרבנו גרשום שם **"נותן את שווייו – של בעל השור"**).

¹³ הרמב"ם מדגיש **"כמו שיראו הדיינין"** בהתאמה ללשון הכתוב **"ככל אֲשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו"**. הדגשה זו נחוצה דווקא לדעת חכמים שהכופר הוא **"דמי ניזק"**, שהרי הניזק מת, והערכת שווייו כעבד לו היה חי, מצריכה שומה מיוחדת של הדיינים.

⁷ במסכת בבא קמא מא ע"א נידונה השאלה המתבקשת: וכי מאחר ששור תם שהרג אדם דינו להיהרג, כיצד ייתכן ששור יגיע להיות שור מועד להריגת אנשים? ונאמרו שם כמה אפשרויות לכך.

⁸ זו אחת מן הראיות המובאות במסכת סנהדרין טו ע"א וע"ב לכך שאין כוונת הכתוב לחייב את בעל השור במיתה ממש. אולם שם נדחית ראייה זו מפני שאולי האיסור לקחת כופר לנפש רוצח הוא רק כשהאדם עצמו רצח, אבל כששורו הרג, בא הכתוב במקומו ללמד שניתן להמיר את עונש המיתה (בפועל) בתשלום כופר. אף על פי כן, ראייה זו מובאת במכילתא דר' ישמעאל (אלא שהנוסח צריך תיקון). ובאמת, ניתן לענות על דחיית התלמוד: והרי איסור לקחת כופר לרוצח נאמר גם ביחס לעונש גלות של רוצח בשוגג (במדבר ל"ה, לב) **"וְלֹא תִקְחוּ כֶּפֶר לְנוֹס אֶל עִיר מִקְלָטוֹ"**, ואם כן, על עונש מיתה ממש, ודאי שיהא איסור לקחת כופר, אפילו אם עונש זה בא על מעשה שורו. ובאמת לא מצאנו שום עונש מיתה בידי אדם שניתן להמירו בכופר, וראה בברייתא בכתובות לו ע"ב: **"לפי שמצינו למומתים בידי שמים שנותנין ממון ומתכפר להן... יכול אף בידי אדם כן, תלמוד לומר 'חרם... מן האדם לא יפדה' (ויקרא כ"ז, כט)"**.

⁹ דרשה זו אינה במכילתא דרשב"י במהדורת אפשטיין-מלמד, ואם אינה יצירתו של בעל מדרש הגדול עצמו על בסיס פירושו של רש"י, אפשר שמקורה במדרש אבוד.

לר"י בכור שור יש פתרון לתמיהתו :
יש לומר: פעמים גם כן שהוא מחמיר בן חורין יותר מעבד,
כשהוא (- העבד) שווה יותר. דעבד, אפילו שווה מאה מנה, אין
לו אלא שלושים.

כלומר, האפשרויות מאזנות זו את זו, ונמצא שעבד, יש בדינו
"להקל ולהחמיר" גם ביחס לבן חורין (ולא רק ביחס לשווי
העצמן, שלכך כיוונה המשנה בערכין).

ובכן השאלה היא, מה טעמה של הבחנה זו בין שני הדינים?

לכאורה איפכא מסתברא:
בן חורין היה מקום לקבוע תשלום קנס קבוע, שהרי שוויו של
ההרוג אינו זהה באמת לדמי מכירתו כעבד כנעני, שהרי הוא לא
היה עבד באמת;
ומי יכול לקבוע את שוויו בעבור בני משפחתו ויורשיו?

עבד כנעני, לעומת זאת, הוא רכושו של אדונו – "כי כספו הוא"
(כ"א, כא), וראוי היה אפוא שהתשלום על הריגתו יפצה את
אדונו על מה שהחסיר בעל השור המועד מרכושו – לא פחות
ולא יותר.

שאלה נוספת שיש לשאול היא, מדוע העמידה התורה את
התשלום על הריגת העבד על שלושים שקלים דווקא?

מסתבר שיש קשר בין שתי השאלות הללו, והתשובה על אחת
מהן תסייע לענות גם על האחרת.

ה. "שלושים שקלים יתן"
רש"י בד"ה "שלושים שקלים יתן" כתב:
20. רש"י בד"ה "שלושים שקלים יתן"
גזרת הכתוב הוא, בין שהוא שווה אלף זוז, בין שאינו שווה אלא
דינר.

אף על פי כן, היו מפרשים שניסו את כוחם בהבנת טעמה של
גזרת הכתוב הזו.

ראב"ע כותב:
21. ראב"ע בביאורו הקצר
ו"כסף שלושים שקלים" – דמי העבד האמצעי (- הממוצע)
בימים ההם.

ראב"ע לא ידע בוודאי את טבלת מחירי העבדים בימים ההם,
אלא הוא שיער שזו כוונת התורה בסכום שקצבה.

והנה להשערות נמצא בימינו חיזוק מגילויים של חוקי חמורבי:
22. חוקי חמורבי סעיף 252
"אם עבד-איש היה הוא [זה שנגחו והמיתו השור הנגח] –
שלישית המנה כסף יתן".¹⁷

הדמיון הרב בין גובה התשלום בדין התורה ובחוק חמורבי הזה
הביא את קאסוטו לומר כדברי ראב"ע:

23. קאסוטו
"כסף שלושים שקלים" – כלומר, המחיר הרגיל של עבד –
"יתן" – בעל השור – "לאדניו" – של העבד או לאדוניה של
האמה לשם פיצויים, וזה מתאים לסעיף 252 של חוקי חמורבי,
הקובע במקרה זה תשלום של שליש מנה כסף לאדוני העבד.

ברם, שאלתנו הראשונה במקומה עומדת:
מדוע לא עמדה התורה על תשלום שוויו המדויק של העבד?

ד. "שור המועד שהמית את העבד – להקל ולהחמיר"
דיני שור מועד שהמית עבד או אמה כנעניים חותמים את
הפרשה ההלכתית הקצרה הזו, העוסקת בשור שהמית אדם:

16. שמות כ"א

(לב) אם עבד יגח השור או אמה

כסף שלושים שקלים יתן לאדניו, והשור יסקל.

תשלום כספי קבוע כזה, שאינו תלוי בגובה הנזק, אלא יכול
להיות גבוה ממנו או נמוך ממנו, נקרא בלשון ההלכה 'קנס',
ובהקשר שלנו 'קנס העבדים'.

היחס בין דין זה לדין שור מועד שהמית בן חורין כפי שפירשה
אותו ההלכה, מעורר תמיהה:
הכופר על הריגת בן חורין הוא 'דמי נזק' – היינו שוויו של
ההרוג לו היה חי להימכר כעבד כנעני.

והנה כשההרוג הוא בעצמו עבד כנעני, אין התורה מחייבת את
בעל השור לשלם את שוויו (הידוע) לבעל העבד, אלא מחייבת
אותו בקנס של שלושים שקלים.

וכדברי המשנה:

17. משנה בבא קמא פ"ד מ"ה

"בין שהוא יפה מאה מנה ובין שאינו יפה אלא דינר אחד".

ובכן, מדוע?

המשנה במסכת ערכין פרק שלישי מונה חמישה דינים שבהם
קבעה התורה תשלום כספי קבוע על דבר שערכו האמיתי עשוי
להיות גבוה מאותו תשלום או נמוך ממנו, ועל כן יש באותו
תשלום "להקל ולהחמיר".¹⁴

בסמוך לכל אחד מן הדינים הללו מביאה המשנה דין קרוב לו,
שבו התשלום הוא דווקא כפי שוויו של הדבר שעליו משלמים.

במשנה ג מובא צמד הדינים שאנו תמהים על היחס ביניהם:

18. המשנה במסכת ערכין פרק שלישי

(ג) [יש] בשור המועד שהמית את העבד להקל ולהחמיר. כיצד?
אחד שהמית את הנאה שבעבדים ואת הכעור שבעבדים – נותן
שלושים סלע. המית בן חורין – נותן את שוויו!¹⁵

היחס בין שני הדינים הללו יכול ליצור מצב שבו דינו של עבד
יהא חמור יותר מדינו של בן חורין.

בדבר זה התקשה רבי יוסף בכור שור בפירושו לפסוק לב:

19. רבי יוסף בכור שור בפירושו לפסוק לב

תימא לי: שנותן בשביל עבד יותר מבן חורין (= כלומר: תיתכן
אפשרות כזאת)! דבן חורין – דמי נזק או דמי מזיק, ופעמים
שהוא זקן, ואין דמיו רק דבר מועט. ועבד, אפילו זקן, שלושים
שקלים!¹⁶

¹⁴ בראש הפרק, במשנה א, מונה המשנה את החמישה: "יש בערכין להקל ולהחמיר;
בשדה אחוזה להקל ולהחמיר; בשור המועד שהמית את העבד להקל ולהחמיר;
באונס ומפתה; ובמוציא שם רע להקל ולהחמיר". המשך הפרק משניות א-ה הוא
פירוט חמשת הדינים הללו.

¹⁵ ראה מה שכתבנו בסוף הערה 14.

¹⁶ א. תמיהה זו מנוסחת כקביעה בדברי רבא במסכת בבא קמא מב ע"ב: "הואיל
ומחמירני בעבד יותר מבן חורין, שכן חורין – יפה סלע, נותן סלע, שלושים – נותן
שלושים. ועבד, יפה סלע – נותן שלושים...".

ב. תמיהה חריפה יותר נמצאת בדין מכה עין עבדו לעומת מכה עין רעהו בן החורין,
שבבן חורין – עין תחת עין, ופירשה ההלכה – דמי עין, ואילו בעבד – העבד יוצא
לחירות, והתשלום בעבור עבד כולו, לשחררו, הוא הרבה מעבר לדמי העין. וראה
בעיונו לפרשת משפטים בסדרה השנייה "עבדות", סעיף ז.

נראה שהפרשן הראשון שביאר את משמעות הסכום הזה בהשוואה למקום אחר בתורה הוא רבי יוסף בכור שור:

26. רבי יוסף בכור שור

ונתן להם לעבדים הכתוב כפי ערך נקבה מ[בת] עשרים ועד [בת] ששים, דאישה ועבד כי הדדי נינהו (- דומים זה לזה).²⁰

ר"י בכור שור מפנה אותנו אפוא לפרשת ערכין לקראת סוף ספר ויקרא:

27. ויקרא כ"ז

(א) וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: (ב) ... אִישׁ כִּי יִפְלֵא נֶדֶר בְּעֶרְפָּךְ נִפְשֹׁת לֵה'. (ג) וְהָיָה עֶרְפָּךְ הַזֶּכֶר מִבְּנֵי עֲשָׂרִים שָׁנָה וְעַד בֶּן שְׁשִׁים שָׁנָה וְהָיָה עֶרְפָּךְ חֲמִשִּׁים שָׁקֶל כֶּסֶף בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ. (ד) וְאִם נִקְבָּה הוּא, וְהָיָה עֶרְפָּךְ שְׁלֹשִׁים שָׁקֶל.

כיוון שמעמדו ההלכתי של עבד דומה בכמה עניינים לזה של אישה (ראה הערה 21), לפיכך חייבה התורה את מי ששורו הרג עבד בתשלום שהוא שווה ערך למי שנדר ערך אישה פלונית (שהיא בת עשרים ועד בת ששים) עליו.²¹

קישור זה בין שתי הפרשות עשוי אולי לפתוח פתח למציאת תשובה על שאלתנו, מדוע קצבה התורה קנס לבעליו של השור שנגח והרג עבד.

הבה נשאל שאלה דומה על פרשת ערכין:

מדוע קצבה התורה ערכים קבועים (על פי מין האדם וגילו) למי שנדר לתת לה' את ערך נפשו או את ערך נפש זולתו, ולא תלתה זאת בהערכה אישית של כל אדם על ידי הכהן?

והרי כך עשתה התורה ביחס למי שנודר ערך בהמה טמאה או ביחס למקדיש את ביתו:

28. ויקרא כ"ז

(יא) וְאִם כֹּל בְּהֵמָה טְמֵאָה... (- ינדור אדם את ערכה) וְהֶעֱמִיד אֶת הַבְּהֵמָה לִפְנֵי הַכֹּהֵן. (יב) וְהֶעֱרִיךְ הַכֹּהֵן אֶתָּה, בֵּין טוֹב וּבֵין רָע, כַּעֲרֹךְ הַכֹּהֵן בֶּן יָהִיָּה... (יד) וְאִישׁ כִּי יִקְדֹשׁ אֶת בֵּיתוֹ קֹדֶשׁ לַה' וְהֶעֱרִיכוּ הַכֹּהֵן, בֵּין טוֹב וּבֵין רָע, כַּאֲשֶׁר יַעֲרִיךְ אֹתוֹ הַכֹּהֵן בֶּן יָקוּם.

התשובה ברורה:

ערך נפשו של אדם אינו ניתן למדידה ולקביעה, והכהן לא יוכל להעריכו, שכן ערך זה אינו זהה לשוויו של האדם בשוק העבדים.

לפיכך אין מנוס מקביעה כללית שקובעת התורה ערכים קבועים לכל קבוצת מין וגיל של בני אדם, בלא להבדיל בין אדם פלוני לאדם אלמוני.

אמנם ניתן לנדור נדר שיעוקף את הבעיה הזאת:

אם נדר האדם דמיו של פלוני עליי, עליו לתת להקדש את שוויו של אדם זה כעבד כנעני לו היה נמכר בשוק, שכן בנדר כזה פירש

²⁰ כאן מביא ר"י בכור שור את הדרשה המופיעה בכמה מקומות בתלמוד, המשווה בין עבד לאישה: "גומר 'לה' 'לה' מאישה". וביאר רש"י (חגיגה ד ע"א): "כתיב הכא (- באישה) 'וכתב לה ספר כריתתי' (דברים כ"ד, א) וכתבי התם (- בשפחה חרופה) 'או חפשה לא נתן לה' (ויקרא י"ט, כ). מגורה שווה זו למדו חז"ל כמה דינים שבהם שווים עבד ואישה, ואחד מהם (במסכת חגיגה שם): "כל מצוה שהאישה חייבת בה, עבד חייב בה; וכל מצוה שאין האישה חייבת בה, אין העבד חייב בה".
²¹ על דברי ר"י בכור שור הללו חזר חזקוני במקומו, ובאופן בלתי תלוי באלו מפרש כך גם ספורנו: "כסף שלשים שקלים" – כערך הנקבה, כי כמוה עניין העבד בקיום המצוות, כדאיתא בחגיגה פרק קמא (ד ע"א).
אף הרמב"ם, בן דורו של ר"י בכור שור, מקשר במורה הנבוכים (חלק ג פרק מ) בין דין העבד לפרשת ערכין, אך דבריו תמוהים: "ונעשה דמי העבד באופן כללי חצי דמי בן חורין בדרך כלל לפי שאתה מוצא ערכי אדם – המרובה שבהן ששים שקלים" (תרגום ר"י קאפח), ובאמת המרובה שבהן הוא חמישים שקלים.

ההשוואה לחוקי חמורבי דווקא מחדדת את השאלה:

בסעיף 251, שבו מדובר בשור נגח שהמית בן חורין, - **מקור 2** - קוצב החוק גם כן סכום קבוע: "מחצית המנה כסף יתן", ואם כן החוק הוא שיטתי.

אולם התורה מחייבת את בעל השור המועד בתשלום כופר פדיון נפשו, וההלכה פירשה זאת כ"**דמי ניזק**", ולא נקבע לכך סכום קבוע!

ובכלל, בחוקי חמורבי רבים הם דיני הניזקין שהתשלום עליהם קצוב,¹⁸ אולם בדיני התורה אין זה כך:

בכל פרשת הניזקין שאנו עומדים בה בפרשת משפטים קצבה התורה רק את נזק העבד שהומת על ידי שור!¹⁹

רבי יוסף בכור שור ענה על שאלה זו:

24. רבי יוסף בכור שור

ונראה דלכך נתן הקב"ה קצבה בעבד, שהוא רגיל בין הבהמות לשמרן וליתן להם מספוא, וממיתות אותם, ואתו לאינצויי (- ויבואו לריב), שזה יאמר: עבדי שווה כך וכך, וזה יאמר: אינו שווה כי אם כך. ונתן הקב"ה קצבה, דלא אתו לאינצויי (- שלא יבואו לריב). אבל בן חורין – מילתא דלא שכיחא הוא (- דבר שאינו מצוי שיהרג על ידי שור מועד).

טענה מעין זו של ר"י בכור שור הרי ניתן לטעון בכל מקום שקבעה התורה פיצוי שווה ערך לדבר שניזוק.

הנה לדוגמה הדין הבא בפרשתנו:

על כורה בור שנפל שמה שור או חמור נאמר:

25. שמות כ"א, לד

"בַּעַל הַבּוֹר יִשְׁלֵם, כֶּסֶף יָשִׁיב לְבָעָלָיו"

ופשיטא שבעלי הדין לא יסכימו ביניהם על הערכת מחירו של השור המת בשעה שהיה חי.

ובכן מה הפתרון?

הפתרון מופיע בפרשת שור המועד שהמית אדם, בפסוק ל: "כָּכֵל אֲשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו", - **מקור 1** - והכוונה, על ידי בית הדין.

פתרון זה אמור להיות נכון כמובן גם ביחס לעבד ששור המיתו, ועל כן קשה לקבל את דברי ר"י בכור שור.

הדין במקרה של שור שהרג עבד בולט אפוא בחריגותו.

1. "וְהָיָה עֶרְפָּךְ שְׁלֹשִׁים שָׁקֶל"

הבה נשוב אל בירור משמעותו של הסכום שקצבה התורה – שלושים שקלים.

במקום לפנות אל חוקי חמורבי, כדאי לחפש בתורה עצמה, היכן מופיע סכום כזה.

¹⁸ ראה לדוגמה סעיפים 207 (הורג רעהו בשוגג – "מחצית המנה כסף ישלם"), 208, 209, 211, 212, 213, 214, 259, 260 ועוד. חלק מסעיפים אלו יש להם מקבילה בדיני תורה, אלא שהתורה לא קצבה בהם סכום קבוע לתשלום.
¹⁹ מחוץ לפרשת הניזקין שבמקומו קצבה התורה את תשלום הנזק של אונס ושל מפתה – "חמשים כסף" (דברים כ"ב, כט) – דינו של האונס; בדינו של המפתה לא נזכר הסכום אלא "שקל קמהר קמתולת" – שמות כ"ב, טז, וחז"ל למדו שהוא חמישים שקל גם כן). אלא שסכום זה אינו כולל את הבושת, הניתנת בכל מקרה "לפי המבייש והמתבייש" ולא את הפגם (משנה ערכין פ"ג מ"ד, וראיית הגמרא לכך – ערכין טו ע"א). מקרה נוסף שבו קצבה התורה את סכום הנזק הוא במוציא שם רע – "וְנִצְנְשׁוּ אֹתוֹ מֵאָה כֶּסֶף וְנִתְּנוּ לְאִבֵּי הַנְּעֻכָּה" (דברים כ"ב, יט), שהוא כפל הסכום של מוהר הבתולות, שאותו רצה מוציא השם הרע להרוויח.
ניכר שבכל שלושת המקרים הללו (הנזכרים במשנה "להקל ולהחמיר" בערכין פרק ג – ראה הערה 16) קשור הסכום במושג "מוהר הבתולות".

ומעתה, כשם ש"אחד שהעריך את הנאה שבישראל ואת הכעור שבישראל – נותן חמשים סלע", ואם זאת אישה – נותן שלושים סלע,

כך "אחד שהמית את הנאה שבעבדים ואת הכעור שבעבדים – נותן שלושים סלע" גם כן, בין אם יפה העבד מאה מנה ובין שאינו יפה אלא דינר אחד.

בכך קבעה התורה שהעבד הוא אישיות משפטית עצמאית ביחס לבעל השור שהמיתו, ואינו נמדד רק כרכוש אדוניו.

נזקי שור שהרג עבד הם אפוא נזקים לאדם, ולא לרכוש.

ר"י בכור שור, שאנו הולכים בעקבותיו בנוגע להסבר קצבת שלושים השקלים, אכן מסביר את הקצבה שנתנה תורה ביחס לעבד בדרך זו:

30. ר"י בכור שור

זהו מידה בתורה, שלעניין מיתה אין חילוק בין קטן לגדול, כמו שכתוב "ואיש כי יכה כל נפש אדם" (ויקרא כ"ד, יז) – כל דהוא נפש²⁴. לא שנה מוכה שחין שהרג נשיא ישראל, ולא שנה נשיא ישראל שהרג מוכה שחין – שדינם שווה, ונתן להם לעבדים הכתוב כפי ערך נקבה....

הדברים הללו מעוררים שתי שאלות שיש לענות עליהן: א. אם התשלום של שלושים שקלים אינו דמי הנזק הממוני שנגרם לאדון, מדוע אומרת התורה "כֶּסֶף שְׁלֹשִׁים שְׁקָלִים יִתֵּן לְאֲדֹנָיו"?

התשובה על כך היא שאין שום אדם אחר שראוי שיקבל תשלום זה.

והרי גם תשלום הכופר על הריגת בן חורין ניתן ליורשיו של ההרוג, והאדון ביחס לעבדו – הוא הראוי לרשת' תשלום זה.

ב. מדוע אפוא בעל שור שנגח והמית בין חורין משלם את דמי הנהרג כפי שוויו כעבד, ואין התורה קובעת גם ביחס אליו תשלום של הערך הקבוע בפרשת ערכין?

ובכן, ראשית יש לומר שכאן אין כל מקום לטעות כמו בעבד, ולראות בתשלום זה תשלום ממוני רגיל על נזק שנגרם למשפחת ההרוג. שהרי הכול יודעים שאין בחישוב זה פיצוי כספי ליורשים – הרי הנהרג לא היה כלל עבד, ולא היה רכוש של משפחתו.

כאן, דווקא ההערכה הכספית האישית, השונה מאדם לאדם, מועילה לשמש ככופר נפשו של בעל השור, הנתבע להתבונן על ידי כך במה שגרם מחדל שמירתו על שורו.

ז. הגדות הרמב"ם את תשלום שלושים השקלים

הבה ננסח את מה שרק נרמז בסעיף הקודם ונאמר בלשון ברורה:

תשלום שלושים השקלים שקבעה התורה לבעל השור הרי הוא 'כופר' – פדיון נפשו של בעל השור, תחליף לעונש המיתה שהוא ראוי לו על כך ששורו המועד הרג אדם!

ההבדל בין כופר בן החורין לכופר העבד הוא בשיטת חישובו, שכופר בן החורין הוא 'דמי הניזק' שאותם משלם בעל השור ליורשי ההרוג, ואילו כופר העבד הם שלושים שקלים שקצבה התורה, שאותם משלם בעל השור לאדוניו של העבד ההרוג.

הנודר שהוא מתכוון לערכו הכספי של האדם, וערך זה נמדד בשוק העבדים.

שני הדינים הללו הם הפותחים את הפרק השלישי במסכת ערכין, המכיל סדרה של דינים דומים:

29. פתיחת הפרק השלישי במסכת ערכין

יש בערכין להקל ולהחמיר. כיצד? אחד שהעריך את הנאה שבישראל ואת הכעור שבישראל – נותן חמשים סלע.

ואם אמר: הרי דמיו עליי – נותן את שוויו.²²

עתה הבה נשוב אל שאלתנו בנוגע לתשלום שקבעה התורה לבעל השור שהמית שורו עבד.

השאלה אם עליו לשלם את שוויו של העבד או שעליו לשלם שלושים שקלים, שהם הערך הקבוע של קבוצת בני האדם המקבילה לעבדים בפרשת הערכין (- נשים בוגרות), היא בעצם השאלה האם התשלום הזה מהווה פיצוי כספי לאדון על אבדן רכוש, או שזהו ביטוי לכך שבעל השור אחראי על איבוד נפש אנושית שאין ניתן למדוד את ערכה הכספי אלא אך לקצוב אותו על פי טבלת הערכין בספר ויקרא.

במילים אחרות:

לו הייתה התורה קובעת שהתשלום על העבד יהיה 'דמיו של העבד' – ערכו הכספי של העבד בשוק העבדים, הייתה משמעות הדבר שההתייחסות אל הריגת העבד היא כמו אל נזק כספי לאדוניו, כאילו נפגע שורו וחמורו.

וכמו שנאמר על בעל הבור שלתוכו נפל שורו של אחר "בעל הבור ישלם, כֶּסֶף יָשִׁיב לְבִעְלָיו" (שמות כ"א, לד) כך גם 'בעל השור ישלם' (- ישלם את חסרון רכושו של חברו), כסף ישיב לבעליו של העבד.

אולם התורה רואה בהריגת העבד מעשה רציחה.²³

אמנם מעשה רציחה של השור המועד, אך לבעלים גם כן ישנה אחריות על כך, ואת העונש הראוי לו על כך ששורו רצח המירה התורה בתשלום כספי.

כיצד אפוא יובהר שתשלום זה הוא על איבוד נפש, ולא על פגיעה ברכוש הזולת?

התשובה היא:

על ידי כך שהתשלום ייקצב על פי טבלת ערכי הנפשות בספר ויקרא.

²² הסבר דומה נכון גם ביחס לצמד הדינים הבא במשנת 'להקל ולהחמיר', במשנה ב שם: "יש [ש] בשדה אחוזה להקל ולהחמיר כיצד? אחד המקדיש בחולת המחוז (- מקום שבו מחיר הקרקעות זול ביותר) ואחד המקדיש בפרדות סבסטי (- מקום שבו מחיר הקרקעות יקר ביותר) – נותן בזרע חומר שעורים (- בעבור שטח הראוי לזריעת 30 סאה שעורים) חמשים שקל כסף (כאמור בויקרא כ"ז, טז). ובשדה מקנה – נותן את שוויו (כאמור שם, כב-כד)".

ערכו של שדה אחוזה לבעליו אינו נמדד באפשרות מכירתו בשוק הקרקעות, שהרי שדה זה הוא נחלת אבותיו של האדם, ואת הקשר של האדם אל נחלת אבותיו שאותה יוריש לבניו אין ניתן למדוד בשום ערך כספי. וראה כיצד סירב נבות לתת לאחאב את כרמו – נחלת אבותיו – תמורת "יָכֶם טוֹב מִמֶּנִּי", ונשבע על כך "חֲלִילָה לִי מִה' מִתֵּי אֶת נְחֻלַּת אֲבוֹתַי לְךָ" (מ"א, ב-ג). לפיכך אין מנוס מקביעה כללית של ערך זה לפי גודל השטח כשלעצמו ולפי הקרבה אל שנת היובל.

בשדה מקנה, לעומת זאת, הערך הכספי ביחס למקדיש אותו (שאינו בעליו המקורי, אלא זה שקנה אותו עד היובל "במספר שני תבואות") ניתן לשומה מדויקת על פי שווי הקרקעות באזור זה שבו מצוי השדה.

²³ ראה מסקנת סעיף א, ביחס להבדל בין דיני שור שנגח אדם והמיתו בתורה לבין הדינים המקבילים בחוקי עמי המזרח הקדום.

²⁴ במשנה במסכת נדה (פ"ה מ"ג) נאמר: "תינוק בן יום אחד... ההורגו חייב", ופירשה הגמרא (מד ע"ב): "דכתיב 'איש כי יכה כל נפש אדם' – מכל מקום".

ואת הטעם לחילוק זה הסברנו באריכות בסעיף הקודם. אולם מהותם של שני התשלומים הללו – אחת היא.

תפיסה זו מנוסחת בלשון ברורה בדברי הרמב"ם:

31. הרמב"ם בהלכות נזקי ממון בראש פרק יא:

כמה הוא הכופר, כמו שיראו הדיינין שהוא דמי הנהרג... וכופר העבדים, בין גדולים בין קטנים, זכרים או נקבות הוא הקנס הקצוב בתורה שלושים סלע כסף...²⁵

ושבו חוזר על כך הרמב"ם בהלכה ה שם:

(ה) ואם המית (- השור המועד) את השפחה משלם את הכופר הקצוב בתורה...

את דברי הרמב"ם הללו הסביר ר' חיים סולוביצ'יק בחידושו וביאוריו על הרמב"ם:

32. ר' חיים סולוביצ'יק הלכות מכירה פרק כג הלכה ג

החיוב של שלושים של עבד הוא כפרה, דוגמת חיוב הכופר בבן חורין, וכמבואר ברמב"ם פרק יא מנזקי ממון... שהשווה אותם זה לזה. ועיקר החיוב הוא על הריגת העבד עצמו, ולא מחמת זכות הבעלים שבעבד, וזכות הבעלים שבעבד אינו מוסיף כלל לעצם החיוב של שלושים שקלים, ורק שזה הוא דין בפני עצמו, שחובת הכפרה של שלושים שקלים שיש על המזיק – היא שייכת לבעלים.²⁶

מהו מקור דברי הרמב"ם הללו?²⁷

נראה שמקור דבריו הוא בתפיסת פרשת שור שהמית אדם מראשיתה:

ביחס לשור תם נאמר: - מקור 1-

כח וכי יגח שור את איש או את אשה נמת סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו, ובעל השור נקי.

מה פירוש "איש או אשה" בפסוק זה?

אין פירושו אלא 'אדם', הכולל הן בן חורין והן עבד.

ממילא אף הפסוק הבא –

כט ואם שור נגח... והמית איש או אשה, השור יסקל

מתייחס הן לבן חורין והן לעבד.

וכדברי המשנה:

33. המשנה בבא קמא פ"ד מ"ה

שור שנגח את האדם ומת, מועד משלם את הכופר, ותם פטור מן הכופר, וזה וזה חייבים מיתה.

והרמב"ם כתב:

34. הרמב"ם בהלכות נזקי ממון בראש פרק

שור שהמית את האדם בכל מקום, בין גדול בין קטן, בין עבד בין בן חורין, אחד תם ואחד מועד, הרי זה נסקל.

ואם כך הדבר אף האמור בהמשך פסוק כט – וגם בעליו יומת.

נאמר על כולם, אף על עבד ואמה.

אף הרישא של הפסוק הבא –

ל אם כפר יושת עליו, ונתן פדיון נפשו

עדיין אמורה בכול, וכך הייתי מפרש אף את המשך הפסוק – ככל אשר יושת עליו.

לולי חילקה התורה בהמשך, בפסוק לב, ש"אם עבד יגח השור או אמה",

אז אין משפטו "ונתן פדיון נפשו, ככל אשר יושת עליו",

אלא אז עליו לשלם סכום קבוע של "כסף שלשים שקלים ונתן לאדניו" ככופר פדיון נפשו.

ורק בזה נבדל העבד מבן החורין, שזה כופרו "ככל אשר יושת עליו", וזה "שלשים שקלים".

קריאה זו של פרשתנו מפורשת במכילתא²⁸:

35. מכילתא מסכתא דנזיקין פרשה יא

"אם עבד יגח השור או אמה" – אף עבד ואמה היו בכלל "והמית איש או אשה" (- פסוק כט), והרי הכתוב מוציאו מכללו להקל עליו ולהחמיר עליו. להקל עליו – שאם היה (- העבד) יפה מאה מנה, נותן שלושים סלעים; להחמיר עליו – שאם לא שווה אלא דינר, נותן שלושים סלעים.

ובכן, הוצאת עבד ואמה מכלל "איש או אשה" אינה אלא לשם קצבת התשלום שעל בעל השור לשלם, אך חיוב המיתה על בעל השור, והגדרת התשלום שעליו לשלם כ'פדיון נפשו' – בכך אין כל הבדל בין שור שנגח בן חורין לבין שור שנגח עבד.²⁹

ח. סיכום

בדרכים שונות הוביל עיוננו למסקנה, שתשלום שלושים שקלים שקצבה תורה על בעל שור מועד ששורו הרג עבד כנעני אינו פיצוי לבעל העבד על איבוד רכושו, אלא הוא 'כופר פדיון נפשו' של בעל השור המועד, תחליף לחיוב מיתה הראוי לו על ששורו המועד הרג אדם.

הבה נסכם את הראיות לתפיסה זו, שכפי שראינו בסעיף הקודם היא תפיסת הרמב"ם, והיא נובעת מן הקריאה של פרשת שור שהמית אדם הבאה לידי ביטוי במכילתא.

בסעיף ה עמדנו על חריגותו של קנס שלושים השקלים בין דיני הנזיקין שבתורה, ובסעיף ו הסברנו זאת בעקבות ר"י בכור שור ומפרשים נוספים, המבארים את טעמו של גובה הסכום – שלושים שקלים – בדיני פרשת ערכין.

²⁸ מסכתא דנזיקין פרשה יא, מהדורת הורביץ-רביץ, עמ' 287.

²⁹ דרשה דומה נמצאת במכילתא דר' ישמעאל (מסכתא דנזיקין פרשה ז) על הפסוק (כ"א, כ) "וכי יגח איש את עבדו או את אמתו בשבט...": "אף עבדו ושפחתו בכלל שנאמר 'מכה איש ומת [מות יומת]' (כ"א, יב), והרי הכתוב מוציאו מכללו להקל עליו, שיהא נדון 'ביום או יומיים', לכך נאמרה פרשה זו".

²⁵ א. אף ר' משה מקוצי ביספר מצוות גדולי סוף מצנת עשה סז חוזר על דברי הרמב"ם הללו, תוך שהוא משתמש במונח 'כופר העבדים'.

ב. תפיסה זו, ששלושים שקלים של עבד הם כופר נפשו של בעל השור, יש בה כדי לחזק את דעת חכמים, שהכופר של בן חורין הוא 'דמי נזיק' ולא 'דמי מזיק'. שהרי שלושים השקלים הם ודאי דמי העבד, שאותם קצבה התורה (ובסעיף ו הבאנו את טעמו של ר"י בכור שור שזהו הערך של אישה הדומה לעבד). אם כן כמו שבעבד הוא נותן כופר נפשו – דמי נזיק (בהתאמה לפרשת ערכין), כך גם בבן חורין – דמי נזיק.

²⁶ בהמשך דבריו, משנה ר' חיים את ההגדרה של קנס העבד, מחמת ראיות שהוא מביא מן התלמוד. אולם דבריו שהבאנו למעלה הם המתחייבים מהגדרת הרמב"ם את קנס העבד כ'כופר העבדים'.

²⁷ במסכת בבא קמא מג ע"ב מובאת ברייתא, שפשוטה מהווה מקור לדבריו: "כל שחייב בבן חורין חייב בעבד, בין בכופר בין במיתה". אולם הגמרא תמחה: כופר בעבד מי איכא (- האם ישנו)? והיא מבארת את הברייתא בדרך אחרת. ממילא מהווה סוגיה זו קושי על דברי הרמב"ם.

מתברר מדינים אלו שהעבד נחשב לאישיות משפטית עצמאית כלפי אדוניו, ומסתבר אפוא שכך הוא נחשב גם כלפי צד שלישי, על כל פנים כאשר מדובר באחריות לקיפוח חייו של העבד.

והרי אדם שלישי שהכה את העבד והמיתו, חייב מיתה ככל רוצח, ואינו בדין 'יום או יומיים', וגם אינו משלם שום תשלום לבעליו של העבד.³¹

מסתבר אפוא שגם דין העבד שומת על ידי שור נגח שייד לקודמיו.

אין זה סביר שבדין זה תחול נסיגה מתפיסתו של העבד כאישיות משפטית עצמאית אל תפיסה שהוא אך רכוש של בעליו.

ראיית התשלום של שלושים שקלים ככופר נפשו של בעל השור, מצרפת דין זה אל קודמיו.

נמצא אפוא כי דיני העבד הכנעני בפרשתנו מציגים תפיסה אחידה של העבדות, ומגמה אחת לשלושתם: **להפקיע את תפיסת העבד כרכוש גמור של אדוניו ולהעלותו לדרגת אדם בעל ערך עצמאי.**

ההזדקקות לפרשת ערכין, כך טענו, נועדה להפקיע את תפיסתו של תשלום זה כתשלום ממוני שמשלם המזיק כדי לפצות את הניזק על מה שהחסירו, ולהופכו לתשלום ערך נפש האדם שנהרג, על פי קנה המידה האחד של פרשת ערכין.

קצבת הערכין שקצבה תורה, הן בנדרי ערכין והן בפרשת עבד כנעני, נובעת מסיבה דומה: נפש האדם האינדיבידואלי אינה ניתנת להערכה כספית, אף לא נפשו של עבד כנעני.

מלבד ראייה זו, מלמד גם **ההקשר** שבו מצוי דין שלושים של עבד על היותו של תשלום זה כופר נפשו של בעל השור, ולא תשלום נזקיו של בעל העבד.

שני מעגלי הקשר קובעים דבר זה:

1. ההקשר האחד הוא שייכותו של דין שור שנגח עבד לפרשה ההלכתית השלמה שבה הוא מופיע – פרשת שור שנגח אדם והמיתו.

ניתוח מבנה הפרשה, כפי שנעשה בסעיף המבוא הראשון (א), מלמד על אחדותה העניינית, כפרשה שחידושה המרכזי הוא בכך שהיא עוסקת בעבירה פלילית של רציחה, ולא בדין אזרחי של תביעת נזיקין.

אופייה זה של הפרשה נקבע במידה רבה על סמך שלושת עמודי התווך שעליהם היא נשענת – על הזכרת דין סקילת השור בפתירתה, בחתימתה ובציר המרכזי שלה.

חתימת הפרשה – **"והשור יסקל"** – הרי היא בסיומו של דין שור שנגח עבד, ובכך היא משייכת אף דין זה לקודמיו, כדין פלילי העוסק בעבירת רציחתו של העבד.

וכשם שבראש הפרשה קשורה סקילת השור במיתת הבעלים – **"וגם בעליו יומת"**, ואילו התשלום אשר יושת עליו הוא תחליף לעונש המיתה, כך גם בשור שהמית עבד – סקילת השור מלמדת שלפניו דיון ברציחה, ואם כן, גם כאן התשלום של שלושים שקלים הוא תחליף למיתת הבעלים של השור.

על הקשר בין מיתת השור לחיוב התשלומין, הן בעבד והן בבן חורין, מלמדים אותנו שני אמוראים במסכת בבא קמא:

36. מסכת בבא קמא מג"א

אמר רבי שמעון בן לקיש: "...כסף שלשים שקלים יתן לאדניו והשור יסקל" – כל זמן שהשור בסקילה הבעלים משלמין שלושים שקלים; אין השור בסקילה - אין הבעלים משלמין שלושים שקלים.

אמר רבה: "...השור יסקל וגם בעליו יומת. אם כפר יושת עליו" – כל זמן שהשור בסקילה בעלים משלמים כופר; אין השור בסקילה – אין הבעלים משלמין כופר.³⁰

2. הקשר רחב עוד יותר שאליו שייך דין תשלום שלושים שקלים על הריגת עבד בידי שור מועד הוא דיני העבד הכנעני בתוך פרשת הנזיקין כולה, דינים שבהם עסקנו בסעיף המבוא השני (ב).

משני הדינים הראשונים – מכה עבדו בשבט ומת תחת ידו, ומכה עין עבדו ושיחתה, למדנו כי העבד אינו רכוש גמור של בעליו – לא חייו ולא גופו הם ברשות האדון לעשות בהם ככל אשר יחפוץ.

³¹ ראה בעיוננו לפרשתנו בסדרה השנייה "עבדות", סעיף ו.

³⁰ הרמב"ם פסק כדברי האמוראים הללו בהלכות נזקי ממון, פרק י הלכה ג: "אין הבעלים חייבין בכופר עד שייסקל השור".